ТҮРКІ МЕМЛЕКЕТТЕРІНІҢ ПАРЛАМЕНТТІК АССАМБЛЕЯСЫ

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ ЖӨНІНДЕГІ КОМИССИЯ

**ОН БІРІНШІ ОТЫРЫС**

**Бішкек, 2024 жылғы 19 сәуір**

# ЕСЕП

# ТҮРКПА-ҒА МҮШЕ МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ САУДА ӨКІЛДІКТЕРІ: ҰЛТТЫҚ ЭКОНОМИКАНЫ НЫҒАЙТУ ЖӘНЕ БІРЛЕСКЕН ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚҚА ҮЛЕС ҚОСУ

## КІРІСПЕ

Түркияның Анкара қаласында өткен ТҮРКПА-ның 12-ші пленарлық отырысы барысында қабылданған 2024 жылға арналған іс-шаралар жоспарына және 2023-2028 жылдарға арналған ТҮРКПА-ның Стратегиялық жол картасына сәйкес ТҮРКПА Экономикалық ынтымақтастық жөніндегі комиссиясының он бірінші отырысының күн тәртібінің негізгі мәселесі ретінде «ТҮРКПА-ға мүше мемлекеттердің сауда өкілдіктері: ұлттық экономиканы нығайту және бірлескен экономикалық ынтымақтастыққа үлес қосу» тақырыбын қарастыру туралы шешім қабылданды.

Сауда өкілдіктерінің мемлекеттер арасындағы коммерциялық және сауда байланыстарын нығайтудағы өкілдік рөлі елдердің халықаралық қатынастарын кеңейтуге және тереңдетуге ықпал етеді. Сонымен қатар, шет елдегі жеке мекеме ретінде немесе дипломатиялық миссия құрамындағы сауда өкілдіктерінің тиімді жұмысы экономиканың дамуына ықпал етеді. Сауда өкілдіктерінің ресми дипломатиялық өкілдіктердің алдында ашылуы елдер арасындағы дипломатиялық қатынастардың өміршеңдігі үшін елдер арасындағы қарым-қатынастардың нақты жағдайын тексереді.

Сауда өкілдіктері ұлттық экономиканың дамуын ғана емес, сонымен бірге шаруашылық жүргізуші субъектілердің мүдделерін қорғауды қамтамасыз ете отырып, мемлекеттің сыртқы нарықтардағы сауда қатысуының тиімді нысаны болып табылады. ТҮРКПА аумағындағы сауда өкілдіктері институтының заманауи талаптарға жауап беретін

қалыптасқан механизмі жоқ екенін ескере отырып, мемлекеттік басқару жүйесін экономикалық саладағы халықаралық қатынастардың сын-қатерлеріне бейімдеу үшін әлемнің дамыған елдерінің сәйкес үлгілерін зерделеу қажеттілігі туындайды.

Сауда өкілдері арқылы экспортты белсенді ілгерілетудің халықаралық тәжірибесі осы механизмнің тиімділігін дәлелдейді. Түркі елдерінің өз араларында және Азия мен Еуропа нарықтарына бірлесіп экспортты ұлғайтуға үлкен мүмкіндіктері бар. Түркі мемлекеттерінің жалпы ішкі өнімі (ЖІӨ) шамамен 1,4 трлн АҚШ долларын құрайды. Өткен жылы олардың арасындағы тауар айналымы 22 миллиард АҚШ долларынан асты.

Бұл тұрғыда Қытай, Қазақстан, Әзербайжан, Грузия, Түркия және Еуропа елдері арқылы өтетін Транскаспий халықаралық көлік бағыты (Орта дәліз) бойынша жүктерді тасымалдау үшін қолайлы жағдайлар жасау ТҮРКПА-ға мүше елдер үшін маңызды міндет болып табылады. 2022 жылы Қазақстан, Әзербайжан, Грузия және Түркия кедергілерді синхронды түрде жою және Транскаспий бағытын одан әрі дамыту бойынша 2022-2027 жылдарға арналған Жол картасына қол қойды. Орта дәліздегі жүк тасымалының көлемі 2022 жылы 1,5 млн тоннаны құрап, 2021 жылғы көрсеткіштен 2,5 есе өсті. Оның өткізу қабілеті 6 млн тоннаны құрайды; 2023 жылы жүк тасымалы 2,76 млн тоннаны құрап, 2022 жылмен салыстырғанда 65%-ға жоғары болды. Бірлескен виртуалды диспетчерлік орталық жүк ағындарының бірқалыпты және жеделдетілген өткізу қабілетін қамтамасыз ету және туындаған мәселелерді жедел шешу үшін жұмыс істейді.

Қытай мен Еуропа арасында жүктерді тасымалдау дәлізінің тағы бір бағыты Қытай-Қырғызстан-Өзбекстан темір жол магистралі болады. Жобаның рөлі Орталық және Батыс Азияның бірыңғай көлік желісін құру болып табылады. Жобаны іске асыру Азиядағы сауда және тасымалдау географиясын кеңейтуге мүмкіндік береді. Ол арқылы Қытайдан жүктер Қырғызстанға, Өзбекстанға және осы елдер арқылы Еуропаға, сондай-ақ Оңтүстік дәліз арқылы Парсы шығанағы елдеріне жіберіледі. Сонымен қатар, Қырғызстанда ТҮРКПА-ға мүше елдер үшін Оңтүстік дәлізін ашатын Балықшы-Жалал-Абад жобасы 2022 жылы өз бастамасын алды.

Бұдан бөлек, әлемде және ТҮРКПА аймағында логистика мен көлік шығындарының тұрақты өсуін ескеретін болсақ, Әзербайжандағы «Заңғазұр» дәлізінің ашылуымен Түркі елдері арқылы халықаралық сауда көлемі бірнеше есе артатын болады.

Түркі мемлекеттерінің халық санының өсу динамикасын және Түркі Әлемінің нарығы 300 миллион адамды, экономикасы 1,4 триллион АҚШ долларын, сауда көлемі 500 миллиард АҚШ долларынан астамды және инвестиция көлемі 250 миллиард АҚШ долларын құрайтынын ескерсек, мұның айтарлықтай экономикалық әлеуеті бар екені белгілі болады. Түркі мемлекеттерінің шикізаты мен өндірістік ресурстарының алуан түрлілігі және әр елдің бір-біріне деген мұқтаждығы бұл ынтымақтастықты қажет

етеді. Түркияның туризм, білім беру, өнеркәсіп, құрылыс, қызмет көрсету, инженерлік және қорғаныс технологиялары салаларындағы дамуы мен еңбек ресурстары, Әзербайжан, Қазақстан мен Түркіменстанның мұнай, газ және шикізат байлығы, Өзбекстанның ауыл шаруашылығы мен туризмдегі әлеуеті, Қырғызстанның туристік әлеуеті мен су ресурстары бірін-бірі толықтырады.

Осыған байланысты, ТҮРКПА мүше мемлекеттердің ұлттық экономикаларын нығайту мен бірлескен экономикалық ынтымақтастыққа үлес қосу жағынан сауда өкілдіктерінің рөлін зерттеу маңызды.

**ӘЗЕРБАЙЖАН**

Халықаралық Валюта Қорының (World Economic Outlook) 2023 жылғы бағалауы бойынша Әзербайжанның ЖІӨ 77,4 миллиард АҚШ долларын құраса, Дүниежүзілік Банктің мәліметі бойынша 2022 жылы ол 78,7 миллиард АҚШ долларын, ал БҰҰ Статистика Бөлімінің мәліметі бойынша 2021 жылы 54,6 миллиард АҚШ долларын құрады. Әзербайжан Мемлекеттік статистика комитетінің мәліметі бойынша Әзербайжанның 2022 жылғы жалпы тауар айналымы 52,7 миллиард АҚШ долларын құрады, оның ішінде экспорт 38,2 миллиард АҚШ долларын құраса, импорт 14,5 миллиард АҚШ долларын құрады. Сонымен бірге, ТҮРКПА-ға мүше елдерден экспорт 3,6 млрд АҚШ долларынан астам немесе жалпы көлемнің 9,4%-ын, ал импорт 2,8 млрд АҚШ долларын немесе жалпы көлемнің 19,3%-ын құрады.

**№1 кесте: Әзербайжанның сыртқы сауда көрсеткіштері**

(миллиард АҚШ доллары, 2022 жыл)

| | **Жалпы көлемі** | **ТҮРКПА мүше елдер** | **Қазақстан** | **Қырғызстан** | **Түркия** |
|---|---|---|---|---|---|
| Тауар айналымы | 52,7 | 6,4 | 0,598 | 0,01 | 5,842 |
| Экспорт | 38,2 | 3,6 | 0,104 | 0,004 | 3,544 |
| Импорт | 14,5 | 2,8 | 0,494 | 0,006 | 2,297 |

*Әзербайжан Мемлекеттік статистика комитетінің мәліметтері*

Әзербайжанда құрылымында Әзербайжанның Экспортты және инвестицияларды ынталандыру агенттігі (AZPROMO) және Әзербайжанның Шағын және орта бизнесті дамыту агенттігі (KOBIA) жұмыс істейтін Әзербайжанның Экономика министрлігі сыртқы экономикалық байланыстар мен сыртқы сауда қызметін дамыту мен реттеу саласындағы мемлекеттік саясатты қалыптастыруға және оның жүзеге асырылуын қамтамасыз етуге жауапты. ТҮРКПА-ға мүше елдермен сыртқы экономикалық ынтымақтастық шеңберінде Экономика министрлігі сауда-экономикалық қызметтің барлық салалары бойынша үкіметаралық диалогты белсенді түрде дамытуда, сондықтан Әзербайжан

мен Қазақстанның экономикалық ынтымақтастық жөніндегі бірлескен үкіметаралық комиссиясының шеңберінде 20 отырыс, Әзербайжан мен Қырғызстан арасындағы экономикалық және гуманитарлық салалардағы ынтымақтастық жөніндегі үкіметаралық комиссияның аясында 5 отырыс, Экономикалық ынтымақтастық жөніндегі Әзербайжан-Түркия бірлескен үкіметаралық комиссиясының аясында 10 отырыс өткізілді.

Әзербайжанның сауда өкілдіктері (СӨ) шет елдерде Әзербайжан мен жергілікті экспорттаушылар арасында экономикалық және сауда байланыстарын орнату, олардың мүдделерін қамтамасыз ету, жергілікті өнімді сыртқы нарыққа шығаруды ынталандыру, шаруашылық жүргізуші субъектілер арасында іскерлік қарым-қатынас орнату мақсатында жұмыс істейді. Сауда өкілдіктері сауда-экономикалық ынтымақтастықты дамытуға, Әзербайжанның инвестициялық ахуалын ілгерілетуге, шикізаттық емес сектордағы экспортты ұлғайтуға және елдегі сыртқы сауда айналымын арттыруға ықпал етеді.

СӨ әлеуетті серіктестерге келесі ақпаратты: Әзербайжанның экономикалық көрсеткіштері мен дамуының ағымдағы динамикасы, елдегі және әсіресе азат етілген аумақтардағы қайта құру жұмыстары мен ірі инфрақұрылымдық жобалар, Әзербайжандағы бар инвестициялық мүмкіндіктер мен олардың перспективалары, елдегі инвестиция салудың артықшылықтары, шетелдік инвестицияларды қорғауға бағытталған мемлекет тарапынан қолдаулар мен кепілдіктер, Әзербайжанда жасалған мүмкіндіктер мен жеңілдіктер, Әзербайжанның транзиттік және логистикалық әлеуеті, Нахчыван аймағының сауда және инвестициялық әлеуеті туралы жан-жақты ақпарат, елде бизнес құру және компанияны басқару үшін қажетті қадамдар, кеден, салық және басқа да тиісті салалар бойынша қолданыстағы заңнама, инвестицияларды ынталандыру және басқа да қолайлы тетіктер туралы құжат, Әзербайжанның экспорттық әлеуетті өнімдері мен қызметтері, «Әзербайжанда жасалған» бренді, елдің шикізат ресурстары және осы мәселелер бойынша басқа да маңызды және егжей-тегжейлі ақпаратты ұсынады.

Сауда-экономикалық тұрғыда Әзербайжан мен Қазақстан арасындағы тауар айналымының көлемі 40%-ға өсіп, 460 миллион АҚШ долларына жетті. Тараптар бұл көрсеткішті екі елдің экономикалық әлеуеті толық іске асуына байланысты 1 миллиард АҚШ долларына жеткізуді көздеп отыр. Сауда айналымынан бөлек, тараптар бизнестің қосымша мүмкіндіктерін құру бойынша белсенді жұмыс жүргізуде. Бұған 2023 жылғы 21-22 маусымдағы Қазақстан Премьер-Министрінің ресми іссапары аясында Қазақстандық кәсіпкерлердің Әзербайжанға жасаған соңғы сауда миссиясы дәлел бола алады, онда жалпы құны 55 миллион АҚШ долларынан асатын келісімшарттарға қол қойылды.

Әзербайжанның Қазақстандағы Сауда үйі 2019 жылдың қазан айында жұмыс істей бастады. Жақын арада Сауда үйінің филиалдарын Қазақстанның басқа да ірі қалаларында (Алматы, Шымкент, Ақтөбе, Ақтау) ашу жоспарлануда. AZPROMO мәліметтері бойынша

Әзербайжанның Қазақстандағы Сауда үйі арқылы 150 000 АҚШ долларынан астам өнім экспортталған. Қазақстанда экономиканың түрлі салаларында Әзербайжандық капиталдың қатысуымен 660-тан астам компания жұмыс істейді, 120 бірлескен қазақстандық-әзербайжандық компания бар. 2006-2020 жылдар аралығында Әзербайжаннан Қазақстанға тікелей инвестициялардың жалпы ағыны 306,5 млн АҚШ долларын құрады.

2022 жылғы 11-12 қазанда Әзербайжан Президенті Ильхам Әлиевтің Қырғызстанға мемлекеттік іссапары аясында экономикалық ынтымақтастықты ынталандыру, өнеркәсіпті жаңғырту және дамыту, мүмкіндіктерді тиімді пайдалану және Әзербайжан мен Қырғызстанның экономикалық екіжақты ынтымақтастығын арттыру мақсатында 25 миллион АҚШ доллары болатын жарғылық капиталын Әзербайжан тарапы толығымен қаржыландыратын және штаб-пәтері Бішкекте орналасқан Әзербайжан-Қырғызстан даму қорын құру туралы келісімге қол қойылды. Қордың инвестициялары Қырғызстанда тіркелген кәсіпкерлік субъектілерінің жобаларына бағытталатын болады. Қарауға агроөнеркәсіптік кешен, энергетика, бау-бақша, тоқыма өнеркәсібі, туризм және басқа да салалардағы басым жобалар қабылданады. Қор бизнес құрылымдарының бірлескен қызметін қолдап, елдер арасындағы байланыстардың дамуына және кеңеюіне ықпал ететін болады.

Сонымен қатар, Әзербайжан Қырғызстандағы Ыстықкөлдің жағасында үш жыл ішінде 5-жұлдызды қонақүй салуды жоспарлап отыр, ол алдағы 10 жылда салықтан босатылып, ал қызметкерлердің 70% жергілікті кадрлардан тұратын болады.

2020 жылғы 25 ақпанда Президенттер Режеп Тайып Ердоған мен Ильхам Әлиевтің қатысуымен өткен Әзербайжан-Түркия Ынтымақтастық Кеңесінің 8-ші отырысының қорытындысы бойынша тауарларға салынатын баждарды азайтуға немесе алып тастауға, әділ бәсекелестік үшін қолайлы жағдайлар жасауға, сауданың өсуі үшін болжамды және қауіпсіз орта құруға бағытталған «Әзербайжан Республикасы Үкіметі мен Түркия Республикасы Үкіметі арасындағы жеңілдетілген сауда туралы келісімге» қол қойылды.

Түркиядағы СӨ 2023 жылдың маусым айынан бастап жұмыс істейді және осы кезеңде Түркиядағы мемлекеттік органдармен және бизнес өкілдерімен 50-ден астам кездесу ұйымдастырып, түрлі іс-шараларға қатысты. Әзербайжанның Түркиядағы сауда өкілдігі Әзербайжанның Түркиядағы инвестициялық мүмкіндіктерін ілгерілету, елдегі экономиканың түрлі салаларына инвестиция тарту үдерісіне үлес қосу және Әзербайжан тауарлары мен қызметтерінің Түркияға экспортын кеңейту, сондай-ақ мүдделі мемлекеттік органдармен және жеке сектор өкілдерімен әлеуетті ынтымақтастық мүмкіндіктерін талқылау мақсатында құрылды.

**ҚАЗАҚСТАН**

Халықаралық Валюта Қорының (World Economic Outlook) 2023 жылғы бағалауы бойынша Қазақстанның ЖІӨ 259,3 миллиард АҚШ долларын құраса, Дүниежүзілік Банктің мәліметі бойынша 2022 жылы ол 220,6 миллиард АҚШ долларын, ал БҰҰ Статистика Бөлімінің мәліметі бойынша 2021 жылы 193 миллиард АҚШ долларын құрады. Қазақстанның Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросының мәліметі бойынша Қазақстанның 2023 жылғы жалпы тауар айналымы 139,8 миллиард АҚШ долларын құрады, оның ішінде экспорт 78,7 миллиард АҚШ долларын құраса, импорт 61,1 миллиард АҚШ долларын құрады. Сонымен бірге, ТҮРКПА-ға мүше елдерден экспорт 5,5 млрд АҚШ долларынан астам немесе жалпы көлемнің 6,9%-ын, ал импорт 2,6 млрд АҚШ долларын немесе жалпы көлемнің 4,2%-ын құрады.

**№2 кесте: Қазақстанның сыртқы сауда көрсеткіштері**

(миллиард АҚШ доллары, 2023 жыл)

| | **Жалпы көлемі** | **ТҮРКПА мүше елдер** | **Әзербайжан** | **Қырғызстан** | **Түркия** |
|---|---|---|---|---|---|
| Тауар айналымы | 139,8 | 8,1 | 0,529 | 1,571 | 6,009 |
| Экспорт | 78,7 | 5,5 | 0,456 | 1,076 | 3,969 |
| Импорт | 61,1 | 2,6 | 0,073 | 0,495 | 2,04 |

*Қазақстанның Ұлттық статистика бюросының мәліметтері*

Қазақстанның Сауда және интеграция министрлігі Қазақстандағы сыртқы сауда қызметін қалыптастыру мен анықтауға жауап береді, оған сауда-экономикалық ынтымақтастық және еркін (жеңілдікті) сауда туралы келісімдер жасасу кезінде барлық мемлекеттік органдардың қызметін үйлестіру де кіреді. Сонымен қатар, 2006 жылы Қазақстан Үкіметінің қаулысымен «QazTrade» сауда саясатын дамыту орталығы құрылып, оның негізгі міндеттері экспортты жүзеге асыратын компанияларды мемлекеттік қолдаудың тиімділігін арттыру, шағын және орта бизнесті қолдау, бірінші кезекте отандық өнімді сату және Қазақстанның экспорттық әлеуетін арттыру болды.

Инвестицияларды тартумен Қазақстан Сыртқы істер министрлігінің Инвестициялар комитеті айналысады. Экономиканың басым салаларына шетелдік инвестицияларды тарту және инвестициялық жобаларды кешенді қолдау арқылы Қазақстанның тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуына жәрдемдесу мақсатында «KAZAKH INVEST» ұлттық компаниясы 2008 жылдан бері жұмыс істейді. 2022 жылдың қорытындысы бойынша «KAZAKH INVEST» компаниясының қолдауымен шетелдік инвесторлардың қатысуымен 6 мыңнан астам жұмыс орнын құрумен жалпы сомасы шамамен 4,1 млрд АҚШ долларын құрайтын 46 инвестициялық жоба іске қосылды, халықаралық стандарттарға сәйкес

26,5 млрд АҚШ доллары сомасына 207 инвестициялық ұсыныс дайындалды, 64 жобаға жаңа инвесторлар тартылды.

2006-2020 жылдар аралығында Қазақстаннан Әзербайжанға тікелей инвестициялардың жалпы ағыны 75,7 млн АҚШ долларын құрады. Сауда үйлерін құру Каспий аймағындағы аймақтық ынтымақтастықтың жеткілікті кең таралған түрі болып табылады. 2020 жылдың қыркүйегінде Қазақстан Әзербайжанда өзінің Сауда үйін құрды. Ол өзара тауар айналымын арттыру және инвестициялық байланыстарды кеңейту мақсатында құрылған. Сауда үйі жұмысының бастапқы кезеңінде Қазақстандық кәсіпкерлер азық-түлік және ауылшаруашылығы өнімдерін ұсынды, алдағы уақытта жеңіл және тоқыма өнеркәсібін жеткізуді қамтамасыз етеді.

Қазақстан озық технологиялар мен инновацияларды кеңінен енгізу ТҮРКПА-ға мүше мемлекеттерінің әлемдік аренадағы орнын нығайтады деп есептейді. Қазақстан цифрлық шешімдерді табысты қолдануда. Елде мемлекеттік қызметтердің 90% астамы электронды түрде көрсетіледі. 2026 жылға қарай IT-саланың экспорттық қарқынын 1 миллиард АҚШ долларына дейін арттыру міндеті тұр. Осыған байланысты, Қазақстан мен Әзербайжан арасындағы Каспий теңізінің түбімен талшықты-оптикалық байланыс желісін (талшықты-оптикалық желі) салу мүмкіндігі ТҮРКПА аумағында транзиттік трафиктің балама бағытын құрып қана қоймай, сонымен қатар ТҮРКПА-ға мүше елдердің әлемдік деңгейдегі деректер логистикасы саласындағы позициясын айтарлықтай нығайтады. Су асты желісінің негізгі бағыты Қазақстанның Ақтау қаласынан Әзербайжанның Сиезен қаласына дейін созылып, 340 шақырымнан астам болады. Ұзындығы шамамен 330 км болатын резервтік канал Қазақ Құрығынан Баку іргесіндегі қала үлгісіндегі Бузовна елді мекеніне дейін тартылады. Талшықты-оптикалық желіні тарту жобасы өте маңызды, өйткені оны жүзеге асыру арқылы халықаралық трафикке қосымша қолжетімділік және Еуропаға жаңа балама бағыт пайда болады, бұл Азия елдерінен Еуропаға жаһандық трафик ағынының транзиттік қозғалысын қамтамасыз етеді, желінің байланысын жақсартады және сенімділігін арттырады, сондай-ақ деректерді сақтау мен өңдеу инфрақұрылымын дамытады.

2023 жылғы 23-24 қыркүйекте «Ынтымақтастық шекараларын кеңейту» тақырыбындағы Қазақстан мен Қырғызстанның Үкіметаралық форумы мен Қазақстан-Қырғызстан Үкіметаралық кеңесінің 11-ші отырысы аясында кәсіпкерлер 65 миллион АҚШ долларын құрайтын келісімдерге қол қойды. Елдер өзара тауар айналымын 2 миллиард АҚШ долларына дейін арттыруға келісті. Тараптар өңірдің инвестициялық және экспорттық мүмкіндіктерін, ауылшаруашылығы саласындағы ынтымақтастықты талқылады.

Сонымен қатар, 2023 жылғы 8-9 маусымда өткен халықаралық Астана форумы аясында Қазақстан мен Қырғызстан шекарасында Өнеркәсіптік сауда-логистикалық кешенді құру және реттеу туралы келісімге қол қойылды. Кешенді «Қарас» және «Ақтілек» бақылау-өткізу

бекеттерінің маңында орналастыру жоспарлануда. Ол өндірістік алаңдардан, тауарлар мен жабдықтарды сақтауға арналған қоймалардан, сондай-ақ көлік инфрақұрылымынан тұрады. Бұл тауарды жеткізуді жеделдетуге және логистикалық шығындарды азайтуға мүмкіндік береді. Кешен қысқа мерзімді сақтау, логистика, бөлшек сауда орындарын жалға беру, сатылымға дейінгі дайындық, ірілендіру және үйіндідегі тауарларды қайта бөлу, тиеу-түсіру, экспорттық-импорттық операциялар бойынша құжаттаманы ресімдеу, құқықтық және қаржылық кеңес беру қызметтерін көрсететін болады.

Қазақстан мен Түркия арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастық жылдан-жылға дамып, 2022 жылы тауар айналымы 54%-ға өсіп, 6,3 млрд АҚШ долларына жетті. 2021 жылы Қазақстаннан Түркияға экспорт 39%-ға өсіп, шамамен 3 миллиард АҚШ долларын құраса, 2021 жылы Түркиядан Қазақстанға импорт 20,5%-ға өсіп, 1,1 миллиард АҚШ долларын құрады. Елдер бұл көрсеткішті 10 миллиард АҚШ долларына дейін жеткізуді көздеп отыр. Қазақстан Түркиядағы сауда өкілін тағайындауды қарастыруда. Түркияның экономикасы дамып келе жатқан ел болғандықтан, инфрақұрылым, ауылшаруашылығы және энергетика салаларындағы екіжақты ынтымақтастықты дамытудың болашағы зор. Қазақстанның Түркияға экологиялық таза ауылшаруашылық өнімдерін экспорттаудың үлкен әлеуеті бар, бұл басқа елдерден әкелінетін тауарлармен салыстырғанда бағалық артықшылыққа ие. Ең алдымен, бұл бұршақ дақылдары, жарма және өсімдік майы. Сонымен қатар, экономиканың келесі салалары басымдыққа ие және экспортты арттыруға әлеуеті бар: машина жасау, қара металлургия, фармацевтика және химия өнеркәсібі. Сауда-экономикалық ынтымақтастық жөніндегі Қазақстан-Түркия Үкіметаралық комиссиясының отырыстары белсенді түрде өткізілуде. Қазақстан мен Түркия арасындағы қызметтердің еркін саудасы туралы келісімді қабылдауға дайындық жүріп жатыр.

**ҚЫРҒЫЗСТАН**

Халықаралық Валюта Қорының (World Economic Outlook) 2023 жылғы бағалауы бойынша Қырғызстанның ЖІӨ 12,7 миллиард АҚШ долларын құраса, Дүниежүзілік Банктің мәліметі бойынша 2022 жылы ол 10,9 миллиард АҚШ долларын, ал БҰҰ Статистика Бөлімінің мәліметі бойынша 2021 жылы 8,7 миллиард АҚШ долларын құрады. Қырғызстан Ұлттық статистика комитетінің мәліметі бойынша Қырғызстанның 2022 жылғы жалпы тауар айналымы 12,1 миллиард АҚШ долларын құрады, оның ішінде экспорт 2,3 миллиард АҚШ долларын құраса, импорт 9,8 миллиард АҚШ долларын құрады. Сонымен бірге, ТҮРКПА-ға мүше елдерден экспорт 557,1 млн АҚШ долларынан астам немесе жалпы көлемнің 26%-ын, ал импорт 1,3 млрд АҚШ долларын немесе жалпы көлемнің 13,2%-ын құрады.

**№3 кесте: Қырғызстанның сыртқы сауда көрсеткіштері**

(миллиард АҚШ доллары, 2022 жыл)

| | **Жалпы көлемі** | **ТҮРКПА мүше елдер** | **Әзербайжан** | **Қазақстан** | **Түркия** |
|---|---|---|---|---|---|
| Тауар айналымы | 12,1 | 1,857 | 0,009 | 1,181 | 0,629 |
| Экспорт | 2,3 | 0,557 | 0,006 | 0,411 | 0,141 |
| Импорт | 9,8 | 1,3 | 0,003 | 0,77 | 0,488 |

*Қырғызстан Ұлттық статистика комитетінің мәліметтері*

Қырғызстандағы сауда және сыртқы экономикалық саясат мәселелерімен Қырғызстанның Экономика және сауда министрлігі айналысады, оның жанынан «Қырғыз экспорты» экспортты дамыту және ілгерілету орталығы құрылды. Орталық тауарлар мен қызметтердің экспортын ұлғайту үшін қолайлы жағдай жасайды. Жергілікті тауар өндірушілер, әсіресе шағын және орта бизнес басқа елдердегі импорт процедуралары және сыртқы нарық талаптары туралы ақпараттың жеткіліксіздігінен сыртқы нарыққа экспорттауда көптеген қиындықтарға тап болады. Сауда серіктестерін табу, олардың өнімдерін ілгерілету мәселелері бар. Кәсіпкерлерге көбінесе өз өнімдерінің нарығын анықтау үшін маркетингтік зерттеулер жүргізуге мүмкіндіктері жетіспейді. Анықталған мәселелерді шешу және отандық өнімнің экспортын жеңілдету үшін сауда өкілдіктерін құру ұсынылады. Қырғызстанның сауда өкілдіктері Қазақстанда 1992 жылдың 13 наурызынан бастап, Әзербайжанда 1996 жылдың 6 желтоқсанынан 2001 жылдың 10 мамырына дейін оларды тарату туралы қаулы қабылданғанға дейін жұмыс істеді. 2022 жылдан бастап сауда және инвестиция саласындағы екіжақты ынтымақтастық деңгейін арттыру, сондай-ақ сыртқы экономикалық қызметтің тиімділігін арттыру және Қырғызстанның шет елдердегі сыртқы экономикалық мүдделерін қорғауды қамтамасыз ету мақсатында Қырғызстанның Түркиядағы Сауда өкілінің кеңсесі құрылды. Сауда өкілдігі екі ел арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастықты дамытуға бағытталған.

2022 жылы экономикалық дипломатия арқылы Әзербайжанда Қырғызстанның Сауда үйі ашылып, екі ел арасындағы іскерлік ынтымақтастықты дамытуға септігін тигізіп, тауар айналымын арттыруға оң әсерін тигізді. Қырғызстанның Әзербайжанға экспортының құрылымында азық-түлік өнімдері, дәрі-дәрмек, қыздыру шамдары болса, Әзербайжаннан импорттың құрылымында қант, сахароза, шоколад, полиэтилен, пластмасса бұйымдары бар. Екі ел арасында тауар тасымалын құру мақсатында Каспий теңізіне, одан әрі Әзербайжанға шығатын Қытай-Қырғызстан-Өзбекстан темір жолын салу жоспарлануда.

Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастықтың үдемелі дамуы 2023 жылы 1,3 млрд АҚШ долларына

жетіп, өзара саудада 12%-ға өсті. Сонымен қатар, Қазақстан мен Қырғызстан сауда көлемін 2 миллиард АҚШ долларына дейін жеткізу бойынша бірлескен жұмыс жалғасуда. Бұған Үкіметаралық кеңес және Өңіраралық ынтымақтастық форумы сияқты екіжақты ынтымақтастық тетіктерінің тиімді жұмыс істеуі ықпал етуде.

Түркия Қырғызстанның негізгі сауда серіктестерінің бірі болып табылады және Қырғызстанның Ұлттық статистикалық комитетінің 2023 жылдың 9 айының қорытындысы бойынша ресми деректеріне сәйкес Қырғызстанның Түркиямен сыртқы саудасының көлемі 464 миллион АҚШ долларын құрап, 2022 жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 3,6%-ға өсті, оның ішінде экспорт 117,7 млн АҚШ долларын құрап, 17,7%-ға өсті, ал импорт 346,3 млн АҚШ долларын құрап, 3,1%-ға өсті. Қырғыз-түрік Үкіметаралық комиссиясы екі ел арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастықтың үдемелі дамуына негіз қалайды, осылайша 2024 жылғы 9 ақпанда өткен Комиссияның 11-ші отырысында «Қырғыз экспорт» экспортты дамыту және ілгерілету орталығы мен Түркия Экспорттаушылар Ассамблеясы арасында өзара түсіністік туралы меморандумға қол қойылды.

**ТҮРКИЯ**

Халықаралық Валюта Қорының (World Economic Outlook) 2023 жылғы бағалауы бойынша Түркияның ЖІӨ 1,154 трлн АҚШ долларын құраса, Дүниежүзілік Банктің мәліметі бойынша 2022 жылы ол 906 миллиард АҚШ долларын, ал БҰҰ Статистика Бөлімінің мәліметі бойынша 2021 жылы 819 миллиард АҚШ долларын құрады. Түрік Статистика Институтының (TurkStat) мәліметі бойынша Түркияның 2023 жылғы жалпы тауар айналымы 617,2 миллиард АҚШ долларын құрады, оның ішінде экспорт 255,4 миллиард АҚШ долларын құраса, импорт 361,8 миллиард АҚШ долларын құрады. Сонымен бірге, Түркі мемлекеттерінен экспорт 9,9 млрд АҚШ долларынан астам немесе жалпы көлемнің 3,9%-ын, ал импорт 8,1 млрд АҚШ долларын немесе жалпы көлемнің 2,2%-ын құрады.

**№4 кесте: Түркияның сыртқы сауда көрсеткіштері**

(миллиард АҚШ доллары, 2023 жыл)

| | **Жалпы көлемі** | **ТҮРКПА мүше елдер** | **Әзербайжан** | **Қазақстан** | **Қырғызстан** |
|---|---|---|---|---|---|
| Тауар айналымы | 617,2 | 12,2 | 4,243 | 6,472 | 1,476 |
| Экспорт | 255,4 | 7,0 | 2,802 | 2,971 | 1,202 |
| Импорт | 361,8 | 5,2 | 1,441 | 3,501 | 0,274 |

*Түрік Статистика Институтының (TurkStat) мәліметтері*

Түркиядағы сыртқы сауда қызметінің институционалдық негізі Президенттің 2018 жылғы 10 шілдедегі №1 Жарлығымен Экономика

министрлігі мен Кеден және сауда министрлігін біріктіру арқылы құрылған Түркияның Сауда министрлігі шеңберінде қаланған. Түркияда ТҮРКПА-ға мүше мемлекеттерде сауда өкілдіктерінің кең желісі бар, осылайша Әзербайжанда Баку, Гянджа, Нахчыван қалаларында, Қазақстанда Астана, Алматы, Ақтау сияқты қалаларда сауда өкілдіктерінің кеңселері бар, Қырғызстанда Бішкектегі Түркия Елшілігінің жанында сауда өкілдігі жұмыс істейді. Түркияның Сауда министрлігі елдің сауда әлеуетін дамыту үшін бірқатар жобалық бағдарламаларды, соның ішінде «TURQUALITY» және «UR-GE» жобаларын әзірледі.

«TURQUALITY» – халықаралық деңгейге көтерілу мүмкіндігі бар түрік компанияларының брендинг үдерісінің қарқынын жеделдету және шетелде түрік өнімінің оң имиджін құру үшін жасалған бренд құру бағдарламасы. «TURQUALITY» тек бенефициар компанияларды халықаралық эталондар деңгейіне көтеру үшін ғана емес, сонымен қатар осы брендтер жүзеге асыратын сапа мен жаңашылдық сияқты халықаралық деңгейде қабылданған құндылықтар туралы хабардарлықты қалыптастыру мақсатында «Түркия» және «Сапа» ұғымдарын біріктіруге бағытталған.

Халықаралық бәсекеге қабілеттілікті дамыту (UR-GE) жобасы кластерлік және жобалық тәсілмен түрік компанияларының тұрақты экспортын арттыруға, жаңа экспорттаушыларды құруға және бірлескен жұмыс мүмкіндіктерін дамыту арқылы экспортты әртараптандыруға бағытталған. «UR-GE» жобаларын қолдау бағдарламасы жоба аясында компаниялардың экспорттық мүмкіндіктерін арттыру арқылы халықаралық бәсекені дамытуға бағытталған. Бұл жобаға негізделген қажеттіліктерді талдау, оқыту, кеңес беру, жылжыту, жұмысқа орналастыру, шетелдік маркетинг, сатып алу делегациясы және виртуалды шетелдік маркетингтік іс-шараларды жобаға қатысушы компаниялардың атынан ынтымақтастық ұйымдары жүзеге асыратын кешенді қолдау механизмі.

Түркиядағы тікелей шетелдік инвестициялардың ағыны 2003-2023 жылдар аралығында 262 миллиард АҚШ долларына жетті. 1984-2002 жылдар аралығында бұл көрсеткіш 14,6 миллиард АҚШ долларын құраған еді. Түркиядан шетелге тікелей инвестициялар 2003 жылдан 2023 жылға дейін жиынтық негізде 66,2 миллиард АҚШ долларына жетті.

Түркиядан Әзербайжанға экспорт негізінен машиналардан, механикалық құрылғылар мен құралдардан, ұшақтардан, электр машиналары мен жабдықтарынан, пластмассадан және олардан жасалған бұйымдардан тұрады. Импорт негізінен мақтадан, мақтадан иірілген жіп пен мақта маталардан, алюминий және алюминий бұйымдарынан, пластмасса және пластмасса бұйымдарынан, минералды отындардан, майлардан, табиғи газдан тұрады. Сонымен қатар, Әзербайжанның Қарабақтағы жұмыстарға түрік компанияларымен қол қойған келісімшарттарының құны 3,4 миллиард АҚШ долларынан асты. 2021-2023 жылдарға арналған Қарабақтағы қалпына келтіру және

құрылыс жұмыстарына Әзербайжанның мемлекеттік бюджетінен жалпы сомасы 7 миллиард АҚШ доллары бөлінген болатын. Бұл ретте түрік компанияларының Әзербайжанға салған инвестициясы 461 миллион АҚШ долларына жетті. 2023 жылғы жағдай бойынша Әзербайжанда түрік компаниялары қолға алған құрылыс жобалары 524 жоба аясында 16 миллиард АҚШ долларына жетті. Әзербайжанда Түркияның электрондық сауда платформаларында сатып алулар белсенді түрде жүргізілетінін атап өткен жөн. Әзербайжандық сатып алушылардың Түркиядағы электронды сауда алаңдарына деген қызығушылығының артуы ішінара түрік «Trendyol» платформасының құбылысымен байланысты. Бұл сауда платформасы әсіресе Әзербайжанда танымал, оның елдегі маркетплэйс нарығындағы үлесі ең ірі болып табылады.

Түркия Қазақстанның төрт негізгі сауда серіктесінің бірі болып табылады. Инвестициялық ынтымақтастық та қарқынды дамып келеді. Қазақстанда түрік капиталының қатысуымен 4300-ден астам компания жұмыс істейді. Кәсіпкерлік қоғамдастық қалыптасқан байланыстарды нығайтып, түрлі салаларда жаңа байланыстар орнатуда. Түрік кәсіпкерлері Қазақстанда, әсіресе азық-түлік, медицина және химия, құрылыс, қонақ үй және өндіріс салаларында айтарлықтай белсенділік танытады. Қазақстандағы түрік құрылыс компаниялары жалпы құны 28 миллиард АҚШ долларын құрайтын 500-ден астам жобаны жүзеге асырды. Түркияның Қазақстанға негізгі экспорты – жартылай фабрикаттар, зергерлік бұйымдар мен компоненттер, тұқымдар, дәнді және бұршақ дақылдары болып табылады. Қазақстаннан тазартылған мыс, өңделмеген мырыш, мұнай газдары және басқа да газ тәрізді көмірсутектер импортталады. 2022 жылдың соңына қарай Түркиядан Қазақстанға тікелей инвестиция көлемі 1 миллиард АҚШ долларына жетті.

Түркияның Қырғызстанмен қарым-қатынасы Жоғары деңгейдегі стратегиялық ынтымақтастық кеңесінің тетігі аясында құрылған стратегиялық серіктестік деңгейінде іске асуда. Елдер арасындағы өзара саудадағы мақсат – тауар айналымын 1 миллиард АҚШ долларына дейін жеткізу. Түрік экспортының алғашқы үш тармағы зергерлік бұйымдар, тоқыма бұйымдары және автомобильдерге арналған қосалқы бөлшектер болса, импорт – алтын, мақта және бұршақ дақылдары болып табылады. Қырғызстанға түрік инвестицияларының ағыны 55 миллион АҚШ доллары көлемінде жүзеге асырылды (Түркияның Орталық Банкінің мәліметі бойынша). 2003 және 2023 жылдар аралығында Қырғызстанның Түркияға салған инвестициясы шамамен 5 миллион АҚШ долларын құрады.

## ҚОРЫТЫНДЫ

Қорытындылайтын болсақ, ТҮРКПА-ға мүше мемлекеттер арасында жоғары сауда әлеуеті бар екені белгілі. Бұл туралы Мемлекет басшылар өзара кездесулерінде әрдайым айтып келеді. Үкіметтер осы әлеуетті ашуға бар күшін салып отыр. Сауда айналымын дамыту бағыты бойынша нақты іс-шаралар жүргізіліп жатыр. Әр мүше елдің бұл салада ортақ және

бірегей өз тәжірибесі бар, сондықтан ТҮРКПА-ға мүше елдердің одан әрі ынтымақтастығы ТҮРКПА өңіріндегі даму ошақтарын жандандырып, ұтымды жақтарын жетілдіруге бағытталуы тиіс.

Осы тұрғыда, ТҮРКПА өңірінде өрісін жайған сауда үйлері мүше елдер арасындағы сауданы дамытудағы өз жағымды үлесін көрсетіп келеді. Дамып келе жатқан сауда байланыстары үшін сауда үйлерінің рөлі өте маңызды. Сауда үйлері тауарлар мен қызметтердің жедел қозғалысына ықпал ететін өндірушілер мен тұтынушылар арасында делдал ретінде әрекет етеді. Сауда үйлерінің басты артықшылықтарының бірі – олардың өндірушілерді сатып алушылармен байланыстыру қабілеті, бұл өндірушілерге өздері жасай алатыннан әлдеқайда үлкен тұтынушылар базасына қол жеткізуге мүмкіндік береді. Осы қарым-қатынасты пайдалана отырып, сауда үйлері өндірушілерге олардың сатылымын арттыруға және бизнесін кеңейтуге көмектеседі. Сауда үйлерінде тауарлар мен қызметтерді ілгерілету үшін мол тәжірибе мен қажетті ресурстар бар. Олар өздері жұмыс істейтін нарықтар туралы терең түсінікке ие және тұтынушылық тенденциялар, бағалар және логистика туралы құнды ақпарат бере алады. Сонымен қатар, сауда үйлері көбінесе қаржыландыруға, технологияға және өндірушілерге өз қызметін жақсартуға және бизнесін дамытуға көмектесетін басқа ресурстарға қол жеткізе алады.

Бұдан бөлек, сауда-экономикалық қатынастарды дамытудың негізгі факторы инфрақұрылым мен тасымалдау екенін ұмытпаған жөн. ТҮРКПА өңірінде сенімді әрі қауіпсіз транзиттік дәліздерді дамыту, осы бағыттар бойынша заманауи инфрақұрылым тарту, жүк пен адам тасымалының үзілмейтіндей қарым-қатынасын құру ТҮРКПА-ға мүше елдер үшін стратегиялық маңызға ие жоба болып қабылдануы қажет. Әр мүше ел ТҮРКПА өңіріндегі транзиттік дәліздердің даму деңгейін жаһандық қажеттілік туындататын дәрежеге жеткізуге тырысып, тиімділігін арттыру үшін өз үлесін қосу керек. Осы тұста, ТҮРКПА мүше мемлекеттер арасында аралас тасымалдарды ілгерілетуді және осы саладағы құқықтық базаны нығайтуды көздейтін «Халықаралық аралас жүктерді тасымалдау туралы келісім», «Жеңілдетілген кеден дәлізін құру туралы келісім», «Саудаға жәрдемдесу стратегиясы» мен «Көліктік қосылу бағдарламасы» экономикалық байланыстарды нығайтуға қажетті қарқынды береді.

ТҮРКПА өңірінде цифрлық технологиялар мен жасанды интеллект саласындағы ынтымақтастық үлкен перспективаларға ие. Келешекте бұлар жекелеген салалардың ғана емес, бүкіл әлемнің болашақ технологиялық прогресін айқындайтыны анық. Каспий теңізінің түбімен талшықты-оптикалық байланыс желісін салу ТҮРКПА аумағында транзиттік трафиктің балама бағытын құрып, ТҮРКПА-ға мүше елдердің әлемдік деңгейдегі деректер логистикасы саласындағы позициясын айтарлықтай нығайтады. Сонымен қатар, осы жобаны жүзеге асыру аясында параллельді түрде гипермагистраль немесе жаңа деректер

орталықтарын салу сияқты басқа да ірі инфрақұрылымдық жобаларды құруға болады. Осындай жобаларды дамыту нәтижесінде ТҮРКПА аймағы ірі халықаралық ойыншылар үшін қызықты әрі перспективалы болып, аймақтағы цифрлық бизнесті дамыту үшін жаңа мүмкіндіктер туғызады. Жоба жаңа цифрлық телекоммуникация дәлізін құруды жеделдетуге және деректерді берудің жоғары жылдамдықты және қауіпсіз инфрақұрылымын дамытудың жоғары деңгейіне қол жеткізуге, сондай-ақ сауда және басқа байланыстарды нығайтуға ықпал ететін қозғаушы күш болады.